

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/84/7-15>

Eldar Arif oğlu Cəfərov

Bakı Dövlət Universiteti
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
eldarjafarov@bsu.edu.az

İlahə Sadiq qızı İsmayılova

Bakı Dövlət Universiteti
ilaha.ismayilova.sadiq@bsu.edu.az

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRDƏ DİN AMİLİ (VATIKANIN XARİCİ SİYASƏTİ ƏSASINDA)

Xülasə

Tarixən mədəniyyətlərin inkişafına istiqamət vermiş, etnik qrupların formalaşmasında və dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında iştirak etmiş din amilinin mədəniyyətlərarası münasibətlərdə rolu danılmazdır. Din anlayışından əlavə dini məzhəblər, xüsusilə də, katolik məzhəbi (Katolik kilsəsi) bu baxımdan xüsusi vurğulanmalıdır. Teokratik dövlət kimi Vatikan XXI əsrdə də mövcudluğunu qoruyur və mədəniyyətlərarası münasibətlərin və beynəlxalq münasibətlərin kritik oyunçularından biri kimi çıxış edir. Vatikan və ayrı-ayrı papalar mədəniyyətlərarası münasibətlərə hər zaman xüsusi önəm vermiş və ondan özünün yumşaq güc vasitəsi kimi məharətlə istifadə edir.

Açar sözlər: *mədəniyyətlərarası münasibətlər, sivilizasiyalararası dialoq, dinlərarası dialoq, Vatikan, Katolik kilsəsi, Papalıq, Müqəddəs taxt-tac*

Eldar Arif Jafarov
İlahə Sadıq İsmayılova

Religious factor in intercultural relations (Based on the foreign policy of the Vatican)

Abstract

Historically, the role of the religious factor in intercultural relations, which has guided the development of cultures, participated in the formation of ethnic groups and the development of interstate relations, is undeniable. In addition to the concept of religion, religious sects, especially the Catholic sect (Catholic church) should be emphasized in this regard. As a theocratic state, the Vatican maintains its presence in the 21st century and acts as one of the critical players of intercultural relations and international relations. The Vatican and individual popes have always attached special importance to intercultural relations and skillfully use it as a tool of their soft power.

Keywords: *intercultural relations, dialogue of civilizations, interreligious dialogue, Vatican, Catholic church, Papacy, The holy throne*

Giriş

Mədəniyyətlərarası münasibətlərin əsas məqsədi fərqli mədəniyyətlərin bir-birilə əlaqələrdə qarşılıqlı mənə yaratmaqdır. Bu, müxtəlif mədəni qruplardan olan insanların bir-birini qavramasına və anlamasına və stereotipləri yıxmağa, mədəni fərqlər haqqında bilikləri artırmağa imkan verən bir mexanizm kimi çıxış edir. Bu baxımdan din və mədəniyyət anlayışları bir-birilə bağlıdır və tarixin gedişində dinin sosial və əxlaqi normalar toplusu kimi cəmiyyətin vərdiş və adətlərini formalaşdırması nəticəsində mədəniyyətin də transformasiyası təmin edilmişdir. Məhz bu səbəbdən

tarixi formalaşdıran müharibələrdən tutmuş danışılan dilə və mental dəyərlərə qədər həyatın insan olan istənilən sferasında dinin izlərini görmək mümkündür.

Vatikan bu baxımdan xüsusilə fərqlənməkdədir. Çünki Vatikan müasir dünyanın ən inkişaf etmiş regionlarından birində yerləşən, hakimiyyətin bütün növlərinin papanın müstəsna səlahiyyətində olduğu mütləq teokratik monarxiya olub müasir dünyanın demokratiya, insan hüquq və azadlıqları, multikulturalizm, mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoq formatları sahəsində ən ümdə carçılarından biri kimi çıxış etməkdədir. Bu məsələ onun xarici siyasətinin prinsiplərindəndir.

“Vatikan”, “Müqəddəs Taxt-Tac” və “Papalıq” anlayışları

Vatikanın xarici siyasətinə keçməzdən əvvəl bir-birilə tez-tez qarışdırılan “Vatikan”, “Papalıq” və “Müqəddəs Taxt-Tac” anlayışlarını anlamaq lazımdır. Müqəddəs Taxt-tac Katolik kilsəsinin hökuməti və Vatikan şəhərini idarə edən suveren qurum və beynəlxalq hüquq subyektidir (Ələkbərli, 2014).

Katolikliyin tarixi Müqəddəs Pyotrla başlayır. Onun əsl adı Simon və ya Simeon olub. Bu adlar iki ayrı dildə olub ilki yunanca, ikincisi isə ivrit dilindədir və o dövəmdə Qalileya və Qolan təpələrində hər iki dildə danışılırdı. Balıqçı idi və qardaşının vaftizçi müəllimi sayəsində İsa ilə tanışmağa müvəffəq olmuşdu. O, ilk həvari və ilk Roma Papasıdır. Matta Bibliyasına görə, İsa Keyseriyada ona “...sən Pyotrsan və mən bu qayanın üzərinə Kilsəmi inşa edəcəyəm... Göylərin açarını sənə verəcəyəm” – demişdir (Norvich, 2014:18). Hələ bu dövrdən xristian din xadimləri siyasətlə məşğul olmuşlar.

Vatikan şəhərinin adının qədim tarixi olub, Qədim Romada Tiber çayının qərb-sağ sahili Vatikan adlanırdı və bugün həmin ərazidə Müqəddəs Pyotr meydanı yerləşir. Vatikanın müasir dövlətçiliyinin təməlləri frankların kralı Gödək Pipin İtaliyanın hazırkı paytaxtı və ətrafını Papa II Stefana bağışlamasından sonra 756-cı ildə başlamışdır. Səbəb isə Meroving kralı Hilderikin 751-ci ildə taxtdan salınmasında kilsənin rolu idi və bu siyasi gücün həddini göstərirdi. Bununla da, Papalıq dövləti yaranmış və 1870-ci ilə qədər mövcud olmuşdur. Pyemont rəhbərliyində İtaliyanın birləşmiş qüvvələrinin Romanı tutması ilə mövcudluğuna son qoyulmuş və 1861-1929-cu illərdə “Roma problemi” olaraq adlanan dönmə yaşanmışdır (Tumas, 2017:114). 1929-cu il 11 fevral tarixində İtaliya Kralı III Viktor Emanuelin adından Baş nazir Benito Mussolini və Papa XI Piy adından dövlət katibi Pietro Qasparri “Lateran” sazişini imzaladılar və beləliklə, İtaliya rəsmi olaraq Müqəddəs Taxt-tacın Vatikan üzərində hakimiyyətini və suverenliyini tanıdı. Yarandığı ilk gündən kilsə siyasətdə rol oynayıb. Kilsə böyüyüb genişləndikcə siyasi gücü də artdı. Onun siyasətini anlamaq üçün onun idarə olunma və qərar qəbul etmə mexanizmlərini anlamaq lazımdır (2017).

Vatikanın xarici siyasətini müəyyən edən orqanlar

Vatikan teokratik, mütləq və seçkili monarxiyadır. Yurisdikasiyası ruhani-Katolik rəhbərliyinin (1.3 milyard vaftiz olunmuş şəxs vardır) digər dini və dünyəvi qurumlardan üstün olmasını şərtləndirir. Vatikanın xarici siyasətini Müqəddəs Taxt-Tac həyata keçirir. Onun xarici siyasətini isə müəyyənləşdirən əsas orqan Roma Papasıdır. Roma Pontifi də adlanan Papa Katolik kilsəsinin rəhbəri və Vatikan Şəhər Dövlətinin dövlət başçısıdır. O, hakimiyyətin bütün qollarının – qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirən ali orqandır. O, Kardinallar Kollegiyası tərəfindən ömürlük seçilməkdədir. Papanın seçilməsi ilə əlaqədar olaraq keçirilən yığıncaq Konklav adlanır və XIII əsrdən eyni qaydada həyata keçirilir. Kardinallar Kollegiyasına Vatikandakı bütün kardinallar daxil olsa da, Kardinal Seçicilərin maksimal sayı 120 nəfərdir və 1975-ci ildən etibarən yaşı 80-dən yuxarı olan kardinallar Konklavda iştirakdan kənarlaşdırılmışdır. Konklava nəzarət Kardinallar Kollegiyasının Dekanı tərəfindən həyata keçirilir. Dekanın yaşı 80-dən çoxdursa bu zaman ən böyük Kardinal bu vəzifəni həyata keçirir. O, Sikstin Kapellasında gündə dörd dəfə keçirilən gizli səsverməyə nəzarət etməlidir. Konklav zamanı kardinalların Vatikandan kənar heç bir əlaqəsinə icazə verilmir. Əslində vaftiz edilmiş hər bir katolik kişi Papa seçilə bilər. Praktikada isə bu yoxdur və kardinallardan biri Papa seçilir. Konklav zamanı seçicilərin 2/3-nün səs çoxluğu olmalıdır. II İohann Pavel qaydaları sadə çoxluqla əvəz etmişdi. Yeni Papa seçilənədək tibbi zərurət yoxdursa, kardinallar Sikstin Kapellasında səs verir, yeyir və yatırlar. Xarici heç bir əlaqə vasitəsinə icazə verilmir və səsvermə ritualları həyata keçirilir. Üç günlük səsvermə sonrası Papa seçilməzsə bir

günlük ara verilir və bu zaman daxildə baş verənlərlə bağlı tək siqnal bülletenlərin yandırılması nəticəsində çıxan tüstüdür. Qara tüstü Papa seçilməsinin uğursuz olduğunu, ağ tüstü isə yeni Papanın uğurla seçildiyini göstərir. Ali Papa kanonik seçkini qəbul etdiyini bildirdikdən və yeni ad qəbul etdikdən sonra o elan edilir. O çox nadir də olsa, yalnız könüllü surətdə olmaqla istefa verə bilər. 1415-ci ildə XII Qreqoridən bu yana istefa verən ilk papa XVI Benediktdir. Onun səlahiyyətlərinə daxildir:

1. Vatikanda icra hakimiyyətini Vatikan Şəhər Dövləti üzrə Pontifik Komissiyanın Prezidentinə həvalə edir. Prezident Papanın məşvərətçi qurumu olan Dövlət Katibinə hesabat verir. Prezident Papa tərəfindən 5 il müddətinə seçilir və istənilən vaxt vəzifədən onun tərəfindən kənarlaşdırıla bilər.

2. Qanunverici hakimiyyəti Vatikan Şəhər Dövləti üzrə Pontifik Komissiyaya həvalə edir. Komissiyanın 6 kardinalını da 5 illik vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir. Komissiya qərar və qaydalarını Dövlət Katibliyi tərəfindən Papaya təqdim edilir.

3. Apostol Siqnatura Ali Tribunalının Prefekti vasitəsilə məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirir.

4. Apostol Konstitusiyasını müəyyən edir. Hazırda 1988-ci ildə II İohann Pavel tərəfindən elan edilən "Pastor bonus" konstitusiyası fəaliyyətdədir və onu Papa Fransiskin 2022-ci ilin 5 iyun tarixində qüvvəyə minəcək olan "Praedicate evangelium" əvəzləyəcək. Konstitusiya Roma Kuriyasının strukturunu və fəaliyyətini tənzimləyir.

5. Müqəddəs Taxt-Tacın digər dövlətlərdəki nümayəndələrini- apostol nunsiləri (Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasının 14 və 16-cı maddələrilə onlar səfirlərə bərabər tutulmuşdur) təyin edir və geri çağırır.

6. Kardinal Kollegiyasının kardinallarını təyin edir. Onlar ömürlük seçirlər və Papanın ölməsi və ya istefa verməsi zamanı "Sede Vacante", yeni Papa seçilənədək keçən zaman- onlar Müqəddəs Taxt-Tacı idarə edirlər;

7. Konkordatları imzalayır və bu səlahiyyəti verir. Konkordat Müqəddəs Taxt-Tacla ölkələr arasında Katolik Kilsəsinin statusunu müəyyən edən müqavilələrdir.

8. Vatikan şəhər dövlətinin dövlət başçısı kimi ölkəyə akkreditə olunan diplomatik nümayəndələrin başçılarını qəbul edir.

9. Vatikan şəhərinin Jandarm Korpusunun rəhbərini vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir. Bu korpus Vatikan şəhərini və ondan kənar yerləşən Müqəddəs Taxt-Tac mülklərini müdafiə edir. Pontifik İsveçrə qvardiyası isə Papanın təhlükəsizliyindən məsuldur.

10. Onun fəaliyyətinin hər ilində Katolik kilsəsinin "Papalıq İlliyi" adlı illik kataloqu yayımlanır. O, xronoloji ardıcılıqla papalar və Müqəddəs Taxt-Tacın departamentlərinin bütün rəsmilərini sadalayır. O, həmçinin bütün kardinallar və yepiskoplar, yeparxiyalar, Roma Kuriyasının departamentləri, Müqəddəs Taxt-Tacın xaricdəki diplomatik nümayəndəlikləri, Müqəddəs Taxt-Tacın akkreditə olunmuş səfirliklər, dini institutların qərarqahları üçün adlar və əlaqə məlumatlarını təqdim edir. Yenidən hər biri üzrə statistik məlumatlar, akademik qurumlar və digər oxşar məlumatlar qeyd olunmaqla yanaşı, həm də Papa tərəfindən "Monsenyor" titulu verilmiş bütün keşişlərin adları da burada qeyd olunur.

11. Liturjiyaya müəyyən dəyişikliklər edir (6).

Roma Kuriyası XI əsrdən etibarən formalaşmağa başlamış Müqəddəs Taxt-Tac və Katolik Kilsəsinin siyasi, dini və ictimai-iqtisadi işlərini idarə edən Roma Papasına tabe olan müəssisələrdən ibarət inzibati aparatdır. Çoxsaylı dəyişikliklər və Papaların apostol konstitusiyalarının müəyyən etdiyi islahatlarla birgə bugünkü halı ilə tamamilə fərqli struktur və fəaliyyət istiqaməti vardır. Papanın Roma Kuriyasına təsir imkanlarının məhdudluğu yoxdur. Buraya 57 qurum daxildir və Yepiskop sinodu və dünyəvi zirvə toplantısından başqa xarici siyasəti müəyyən edən və ya ona təsir edən bütün digər əsas orqanlar buraya daxildir:

1. Katibliklər – Dövlət katibliyi, İqtisadiyyat katibliyi;

2. Konqreqasiyalar (Cəmma) – İman doktrinası üzrə konqreqasiya, Şərq kilsələri üzrə konqreqasiya, İlahi ibadət və müqəddəs mərasimlərin nizamı üzrə konqreqasiya, Müqəddəslərin səbəbləri üzrə konqreqasiya, Yepiskoplar üzrə konqreqasiya, Xalqların evangelizasiyası üzrə

konqreqasiya, Ruhanilər üzrə konqreqasiya, Katolik təhsili üzrə konqreqasiya, Müqəddəs həyat institutları və apostol həyatı cəmiyyətləri üzrə konqreqasiya;

3. Dikasteriyalar – Laiti, Ailə və Həyat üzrə Dikasteriya, Fundamental insan inkişafının təşviqi üzrə dikasteriya, Kommunikasiya üzrə Dikasteriya;

4. Tribunallar – Vatikanın 3 müxtəlif tribunalı vardır. Apostol Siqnaturanın Ali Tribunalı, Roma Rotasının Tribunalı və Apostol Penitensiarı bu tribunallardır və ölkənin hüquqi sistemini tənzimləyir;

5. Pontifik Şuralar – Xristian birliyini təşviq üzrə Pontifik Şura, Qanunvericilik mətnləri üzrə Pontifik Şura, Dinlərarası dialoq üzrə Pontifik Şura, Mədəniyyət üzrə Pontifik Şura, Yeni Evangelizasiyanın təşviqi üzrə Pontifik Şura, İqtisadi Şura;

6. Pontifik Komissiyalar – Müqəddəs Arxeologiya üzrə Pontifik Komissiya, Pontifik Bibliya Komissiyası, Beynəlxalq İlahiyyat Komissiyası, Yetkinlik yaşına çatmayanların müdafiəsi üzrə Pontifik Komissiyası, Latın Amerikasızrə Pontifik Komissiya;

7. Pontifik Komitələr – Beynəlxalq Evkaristiya üzrə Pontifik Komitə, Tarix elmləri üzrə Pontifik Komitə;

8. Ofislər – Baş auditor ofisi, Ali Papanın liturjiya bayramları ofisi, Papa Xeyriyyə ofisi, Apostol Taxt-Tac Əmək ofisi;

9. Akademiyalar – Pontifik Elmlər Akademiyası 1603-cü ildən tədqiqatların aparılması və təşviqi ilə məşğuldur, Pontifik Sosial Elmlər Akademiyası – Kilsə sosial dəyərləri əsasında sosial, siyasi, iqtisadi və hüquq elmlərinin inkişafını təbliğ edir, Həyat üzrə Pontifik Akademiyası Katolik həyatının etik dəyərlərinin təbliğ edilməsi ilə məşğuldur, Müqəddəs Tomas Akinas Pontifik Akademiyası – Tomas Akinasın ideologiyalarını təbliğ edir, Pontifik İlahiyyat Akademiyası – 1718-ci ildən Katolik inancını təbliğ edir, Virtuosi al Pantheon Pontifik İncəsənət və Ədəbiyyat Pontifik Akademiyası – 1542-ci ildən etibarən incəsənəti öyrənmək, inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək sahəsində fəaliyyət göstərir, Pontifik Roma Arxeologiya Akademiyası 1810-cu ildən etibarən xristian arxeologiyası və xristian irsini təbliğ edir, Pontifik Şəhidlər Akademiyası – 1879-cu ildən etibarən xristian şəhidlərini və müqəddəs katakombaların öyrənilməsi ilə məşğul olur, Latın dili üzrə Pontifik Akademiya – 2012-ci ildə yaradılıb (ən yeni akademiya) və latın dilinin qorunması, yayılması və öyrənilməsi sahəsində fəaliyyət göstərir, Pontifik Kilsə Akademiyası, Pontifik Məryəm Akademiyası – İsa peyğəmbərin anası Müqəddəs Məryəm ana ilə bağlı elmi nəzəriyyələrin öyrənilməsi və tədqiqatını aparır;

10. Apostol Kamera, Apostol Taxt-Tacının mirası idarəsi – Vatikan Bankının statusu və fəaliyyətinə nəzarət edir, Papa evi prefekti, İsveçrə qvardiyası, Kilsə universitetləri və fakültələrində keyfiyyətin qiymətləndirilməsi və təşviqi agentliyi, Nəzarət və Maliyyə Təşkilatı, Qüdsün Müqəddəs məqbərəsi ordeni, Dövlətlərlə Əlaqələr bölməsinin tarixi Arxivi, “Papanın Yüzüncü ili” Fondu, Pyotrun penniləri, Səhiyyə Sığorta Fondu, Papanın Dünya Dua Şəbəkəsi (7).

Dövlət Katibliyi XVI əsrdən yaranıb və Roma Kuriyasının ən qədim qurumudur. Katolik kilsəsinin bütün siyasi və diplomatik funksiyalarını həyata keçirir. Dövlət katibi anoloji olaraq Baş Nazir vəzifəsinə bərabər tutulur. Dövlət Katibliyi üç sektordan ibarətdir: Ümumi İşlər üzrə sektor, Dövlətlərlə əlaqələr üzrə sektor və 2017-ci ildən etibarən Papa Fransisk tərəfindən yaradılan Diplomatik heyət üzrə sektor.

Ümumi işlər üzrə sektor Kilsə işləri, Roma Kuriyasının departamentlərinin əlaqələndirilməsi, Papanın gündəlik rəsmi sənədlərinin hazırlanması, Müqəddəs Taxt-Taca akkreditə olunmuş bütün səfirlərə aid hər bir məsələ ilə məşğul olmaqdadır. Vatikanın rəsmi rəhbərlik agentlikləri və nəşrlərinə nəzarət edir. Ona ümumi işlər üzrə dövlət katibinin müavini, arxiyepiskop rəhbərlik edir.

Dövlətlərlə əlaqələr üzrə sektor mülki hökumətlərlə münasibətdə mövcud məsələləri həll etmək vəzifəsi daşıyır. Ona rəhbərliyi Dövlətlərlə əlaqələr üzrə katib həyata keçirir. Xarici İşlər Nazirliyinə ekvivalent orqan olub ona rəhbərliyi arxiyepiskop həyata keçirir. Onun səlahiyyətlərinə Müqəddəs Taxt-Tacın dövlətlərlə diplomatik münasibətləri, Konkordat və ya ona bərabər sazişlərin yaradılması, Müqəddəs Taxt-Tacın beynəlxalq təşkilat və konfraslarda iştirakı, bəzən Papa əmri və ya Kuriyanın səlahiyyətli departamentləri ilə məsləhətləşərək kilsələrə təyinat, yaradılması və ya dəyişdirilməsi,

Yepiskoplar Konqreqasiyası ilə sıx əmədaşlıq edərək beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Müqəddəs Taxt-Tac ilə müqavilə və ya saziş imzalamış ölkələrə yepiskopların təyin edilməsi daxildir. Üçüncü sektor ən yeni yaradılmış olub ona rəhbərliyi Pontifik Nümayəndəliklər üzrə nümayəndə həyata keçirir. Diplomatik heyətə Dövlət Katibliyinin rəhbərlərinin və Roma Papasının yaxınlığını və diqqətini artırmaq məqsədi daşıyır. Bu sektor müstəsna olaraq Müqəddəs Taxt-Tacın diplomatik xidmətində çalışmaqda olan və yaxud buna hazırlaşan heyətlə bağlı məsələlərə, onların seçilməsi, formalaşdırılması, həyat və xidmət şəraiti, yüksəlişləri, icazələr kimi işlərlə məşğul olur. Digər sektorlarla sıx əlaqələr saxlayır və bu məqsədlə Dövlət katibinin iştirakı ilə həftəlik keçirilən əlaqələndirmə görüşlərində iştirak edir. Apostol nümayəndələrinin təyinatları ilə bağlı xüsusi iclaslar çağırır, həmçinin Pontifik Kilsə Akademiyasının prezidenti ilə birlikdə namizədlərin seçilib formalaşmasına cavabdehlik daşıyır (8).

Vatikanın diplomatik heyəti Pontifik Kilsə Akademiyasında formalaşdırılır. Akademiyanın yetirmələri Papa nümayəndələri və ya apostol nunci olmaq üçün yetişdirilir.

İqtisadiyyat katibliyi 2014-cü ildən fəaliyyət göstərir və qlobal miqyasda Müqəddəs Taxt-Tac və Vatikan Şəhər Dövlətinin bütün iqtisadi fəaliyyətləri ilə bağlı səlahiyyətli qurumdur. Vatikanın mülkləri, gəlirləri və xərclərinə nəzarət etmək məqsədilə yaradılmışdır. Dövlət katibliyi tərəfindən 2013-cü ildə London şəhərində 350 milyon avroluq mülk alınmasından sonra formalaşdırılması sürətləndi.

Fundamental insan inkişafının təşviqi üzrə dikasteriya 2016-cı ildə formalaşdırılmışdır. Qurumun daxilinə Miqrantlar və Qaçqınlar bölməsi mövcuddur ki, bu qurumun əsas missiyası miqrasiya prosesləri ilə bağlı Kilsənin fəaliyyətinə yerli, regional və beynəlxalq səviyyədə dəstək verməkdir. Bölmənin fəaliyyət sahəsinə siyasi sığınacaq axtaran şəxslər, qaçqınlar, məcburi köçkünlər və digər növ yerli və beynəlxalq miqrantlar daxildir. Bölmə istər tərək edilən ölkədə, istər hədəflənən ölkədə, istərsə də tranzit ölkədə münafişlərdən, təqiblərdən və ya fəvqəladə hallardan qaçmağa çalışan insanlara, insan alverinin qurbanlarına, qeyri-qanuni miqrasiya etmiş şəxslərə, istismar edilən miqrant işçilərə və müdafiəyə ehtiyacı olan sosial həssas qruplara, qadınlara, gənclərə və uşaqlara yardıma xüsusi diqqət yetirir.

Yeparxiya kanselariyası rəsmi hökumətdə istifadə olunan bütün yazılı sənədləri idarə edən idarəetmə şöbəsidir. Burada yepiskop və ya onun nümayəndəsinin rəhbərliyi altında yeparxiyaya aid bütün sənədlər tərtib edilir, surəti çıxarılır, göndərilir və qəbul edilmiş bütün rəsmi yazıların uçotu aparılır. Yeparxiya kansleri bu vəzifələrin icrasında cavabdehdir.

Katolik kilsəsi həmişə siyasi və ictimai təşkilatlanmaların və bölünmələrin, parçalanmaların müxtəlif formalarında siyasətlə məşğul olmuşdur. Bu uzunmüddətli siyasi təcrübədən kilsə müasir dövlətin yüksəlişini və Vestfal sisteminin bu günə qədər qaldığını qəbul etdi. Kilsənin özü separatçılarından biri olan protestanizm vasitəsilə öz təkamülünə böyük töhfə verdi. Öz təcrübəsi və institusional yaddaşı sayəsində kilsə qloballaşma və dəyişən siyasi mənzərə dövründə beynəlxalq siyasətin gələcəyinə düzgün baxış nümayiş etdirir. Hedli Bullun nəzəriyyəsinə görə arxaik cəmiyyətin sonunda suveren dövlətlər dövrü sona çatacaq və orta əsrlər Qərb xristian dünyasını xarakterizə edən siyasi sistemin müasir dünyəvi həmkarı ilə əvəz olunacaqdı. Bu “bir-biri ilə üst-üstə üşən hakimiyyət və sədaqət sistemi”ndə “heç bir hökmdar və ya dövlət müəyyən ərazi və xristian əhalinin müəyyən bir hissəsi üzərində ali suverenliyə malik deyildi; hər biri səlahiyyəti aşağıda vassallarla, Papa ilə və... yuxarıda Müqəddəs Roma İmperatoru ilə bölüşürdü”.

Ümumiyyətlə çox uzun müddət xristianlıq siyasi fəaliyyətdə aktiv rol oynamış və bununla bağlı rus əsilli filosof Vladimir Solovyov qeyd etmişdir ki, xristianlıq heç zaman dölsüz, spritualist din olmaq yolunu tutmayıb: “Əgər o, yalnız zahidliyi, cəmiyyətdən və tarixdən qaçışı təbliğ, təklif eləsəydi, tarixdə heç bir rol oynamazdı. Əksinə, xristianlıq və xristian kilsəsi, ələlxüsus papalıq bəşəriyyət tarixində gedən proseslərlə sıx bağlıdır” (Tumas, 2017:114).

Kilsənin özünü beynəlxalq siyasi sistemə (dövlətlərə) və onun beynəlxalq cəmiyyətinə qəbul etdirməsi beynəlxalq münasibətlər elminin özünün bu aktora marağının səbəbi kimi çıxış edir. Papalar hər zaman siyasi arenada olmuş və qlobal siyasi arenada xüsusi yer tutmuşdur. Papaların fəaliyyəti ilə əlaqədar olan üç mühüm siyasi hadisə bu mülahizəyə əsas verir:

1. Papanın Müqəddəs Taxt-Tacın diplomatik xidmətinə olan marağı və ondan istifadə etməsi ilə ABŞ-Kuba münasibətlərinin əriməsinə, Müqəddəs Taxt-Tac arasında rəsmi razılaşmaya kömək etməsi;

2. Fələstin Dövləti ilə çərçivə sənədinin imzalanması;

3. 1915-ci il hadisələrinin “soyqırımı” adlandırılması və tanınması.

Kilsənin xarici siyasəti birincisi, onun strukturu çərçivəsinə, ikincisi, xarici siyasət fəaliyyətinə əsaslanır. Kilsə dünyanın ən qədim və ən böyük supramillət təşkilatıdır. Sosial nəzəriyyə baxımından, “Kilsə”nin müxtəlif cür qavranılması (məsələn, möminlər birliyi, normal sahibkar, Vatikan dövləti, Müqəddəs Taxt-Tac, Papa və s.) çətindir. Məsələni çətinləşdirən odur ki, kilsə – Vatikandakı fiziki ərazi bazası ilə Müqəddəs Taxt-Tac görünüşündə – həm də beynəlxalq cəmiyyətin hüquqi (yəni, beynəlxalq hüquqla) tanınmış üzvüdür. Bu həm də onu digər qeyri-dövlət dini aktorlarından dərinədən formal şəkildə fərqləndirir. Bu baxımdan kilsə ayrı-ayrı siyasi məktəblər tərəfindən fərqli təhlil olunur. Fərqli təhlil səviyyələrinin açılması kilsəyə Konstruktivizm/Liberalizm, Realizm və İngilis Məktəbi kimi müxtəlif nəzəri bucaqlardan yanaşmağa gətirib çıxarmaqdadır. Bəzi məktəblər isə kilsəni ümumiyyətlə beynəlxalq münasibətlərin bir hissəsi kimi görmür. Bununla bağlı İosif Stalin Fransanın dövlət katibi Pyer Lavalın Rusiyadakı katoliklərin vəziyyəti ilə bağlı sualına belə bir cavab vermişdir:

“Papa! Onun neçə diviziyası var?” Artıq xeyli zamandır ki, onun heç bir hərbi diviziyası, yəni, ağır maddi gücü yox idi. Bununla belə, beynəlxalq siyasət haqda deyilənlər budur: maddi gücün təsiri və siyasi güc bərabərdir. Uinston Çörçill tərəfindən sənədləşdirilmiş bu lətifənin ikinci, naməlum hissəsi var – Çörçillin şəxsi şərh: “Lavalın cavabı yox idi. O, mənə məlumat verdi, lakin o, əlbəttə ki, paradda həmişə görünməyən bir sıra legionları qeyd edə bilirdi”. Çörçill bilirdi ki, özlərini katolik adlandıran insanların böyük kütləsi tərəfindən təmsil olunanlar kimi fərqli güc strukturları da mövcuddur. Kilsənin normativ iddiaları ilə birləşdirilən katolik inancına (yəni şəxsiyyətə) bağlı olan bu şəffaf rəqəmlər Kilsənin yumşaq gücünün əsasını təşkil edir, yəni başqalarının sizin istədiyinizi istəməsinə təmin edir.

11 sentyabr hadisələrindən bu yana “din” və bu sahədə mövzulara akademik marağın artması meyillərini müşahidə etməkdəyik. Kilsə bugün iqtisadi (məsələn, Vatikan bankı ətrafında baş vermiş skandal) və etik (məsələn, cinsi qalmaqallar, uşaq istismarı, kişilərə və qadınlara qeyri-bərabər rəftar edilməsi), kimi qalmaqallar və konspirasiyalarla bağlı çoxlu problem yaşamaqdadır. Onların hamısı bu və ya digər formada beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çarpır. İkinci Vatikan Şurası inanclar toplusunda dəyişikliklər etdi və nəticədə katolik çoxluğu olan ölkələrdə fəaliyyət dəyişikliklərinə səbəb oldu. Xüsusən Cənubi Amerika demokratikləşmə baxımından və ya digər xristian məzhəblərinin çağırışı formasında kilsə və katolikliyin təsiri ilə bağlı araşdırmalar üçün savaşa ərazisi oldu. Keçmiş kommunist blokunun demokratikləşmə proseslərində kilsənin rolu polyak əsilli Roma Papası II İohann Pavelin rolu çox əhəmiyyətli bir misaldır. Müharibə, sülh, sosial ədalət və Kilsə ilə bağlı araşdırmalar siyasət elmi araşdırmalarında mühüm yer tutur. Kilsənin özü də bunun təşəbbüskarlarından biri kimi çıxış etməkdədir. Roma Papasının özü bu barədə ən yaxşı nümunədir. İkinci Dünya müharibəsi illərində fəaliyyətsizliyi və Holokosta susduqları, Hitlerin təcavüzünə göz yumduqları üçün xeyli qınanan Pontifiklər, son dövrdə öz çıxış və fəaliyyətləri, operativlikləri ilə sülh, sosial haqq-ədalət və din azadlığı kimi mövzularda dünyanın aparıcı carçılarından biri qismində çıxış etməkdədirlər. Diplomatiya üzrə iki mövzu diqqəti cəlb etməkdədir: Papa diplomatiyaları və ənənəvi Müqəddəs Taxt-Tac diplomatiyası əlaqəsi. Müqəddəs Pontifik Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), Avropa İttifaqı (Aİ) kimi ümdə beynəlxalq təşkilatlarla aktiv şəkildə əlaqədədir. Bu, kilsənin aktorluğunun daxili və qlobal siyasi quruluşun qovuşduğu bir araşdırma sahəsi kimi çıxış edir.

Vatikanın beynəlxalq siyasətin aktoru kimi İkinci Dünya Müharibəsindən sonra rolunun xüsusilə artdığını qeyd etmək lazımdır. Bu dövrdə o siyasi hərəkətlərə “xaç atalığı” etməyə başlamışdır. XX əsrin ən böyük iqtisadi müqavilələrindən Avropa İqtisadi Birliyi Müqaviləsinin Roma Papası XII Piyin xeyir duası ilə Roma şəhərində imzalanması da təsadüf deyildi. Bunun ardınca 80-ci illərdə rolunun artması üçün çalışdı və Amerika Birləşmiş Ştatları ilə yaxınlığa, Ağ Evin katolikləri – Bjezinski, Keysi, Volters kimi şəxslərin, Dövlət müşaviri Xeyq və Müdafiə Naziri Vaynberqerin rolu

böyük oldu. Vatikan Papa II İohann Pavelin rəhbərliyi ilə Sovetlərin yıxılmasında, sosializmdən çıxmış Avropa, postsovet respublikaları və Balkanlarda olduqca fəal işlər gördü (Tumas, 2017:123).

Normativ, liberal və konstruktivist nəzəriyyəçilər üçün kilsə özünün əsas konstitusiyası çərçivəsinə əsaslanmaqda olan normalarını irəli sürə bilər bir norma yaradıcısı kimi çıxış etməkdədir (məsələn, Müqəddəs Kitab kimi fundamental mətnlər, Kanonik Qanunu kimi daxili qaydalar və ya teoloji prinsiplər kimi). Xarici-siyasi sahələrdə “katolik” beynəlxalq münasibətləri üçün mühafizəkar çağırışlar, liberal tənqidçilər, eləcə də tərəfdarları və fürsətçi tərəfdarları var. Beynəlxalq siyasətə “katolik” yanaşmasının mühafizəkar tərəfdarları Avqustinin realizmindən tutmuş Tomas Akvinanın ədalətli müharibə nəzəriyyəsinə, Fransisko Suarez kimi müasir beynəlxalq hüquq metrolarına, Xuan Donoso Kortese qədər siyasət haqqında katolik düşüncə ənənəsi ilə dəstəklənir. Bu spektrin genişliyinə görə, daha çox “kultural müharibə” ilə məşğul olmağa çağıran mühafizəkar çağırışlar var. Bu çağırışlar “Regensburq mühazirəsi” adlanan Roma Papası Benediktin ictimaiyyətlə əlaqələri pozması hadisəsində olduğu kimi digər dinlər barəsində Papanın tənqidi fikirlərini də müdafiə etmə meyillərindədir. Liberal tənqidçilər Müqəddəs Taxt-Tacın digər dini qurularla müqayisədə beynəlxalq siyasətdə müstəsna mövqeyə malik olduğunu qeyd edirlər. Burada nəzərdə tutulan ikitərəfli diplomatik əlaqələrdir, Müqəddəs Taxt-Tacın BMT-də daimi müşahidəçi statusu və ya kilsənin xarici siyasətini əsasən qeyri-liberal dəyərlər üzərində qurmasıdır. Klassik nümunə, Müqəddəs Taxt-Tacın 1994-cü ildə Qahirədə keçirilmiş Əhali və İnkişaf üzrə BMT Konfransında və sonrakı konfranslarda iştirakıdır. Orada Müqəddəs Taxt-Tac daha çox ailə dostu siyasət üçün iddia qaldırmış, abort əleyhinə çıxmış, Liviya və Sudan kimi ölkələri dəstəkləyən tərəfdə çıxış etmişdir. Bu yanaşmalar liberal və konstruktivist çərçivəyə əsaslanaraq, İkinci Vatikan Şurasının qloballaşan dünyada kilsə üçün gətirdiyi dəyişiklikləri nəzərdə tutur. Kilsənin xarici siyasətini təhlil edən başqa nəzəriyyə də klassik realizmdir. İlk baxışdan realizm, kilsəni beynəlxalq siyasi sferada çərçivəyə salmaq üçün lazım deyil. Meorealizmin güc və (maddi) imkanların aktorlar arasında bölüşdürülməsinə diqqət yetirməsi, onun kilsənin real bir aktor olaraq qəbul etməməsinə gətirib çıxarmaqdadır. Bundan başqa, bu nəzəriyyədə geopolitika kimi beynəlxalq siyasəti diqqətdə saxlaması məcbureddi güc faktoru ilə izah edilir.

Əslində, “rəqəmlər” vacib olub, kilsənin “rəqəmlərdə” yaxşı olması (yəni, onun inancla bağlı üzvləri) onun yuxarıdakı təhlili ilə aydınlaşdırılmışdır və adi demoqrafik göstəricilərlə açıqlanır: bugün dünya əhalisinin 1,3 milyard nəfərə yaxını (bu rəqəm artır) katolikdir. Bundan başqa, katoliklik daha sonra müzakirə ediləcək “Qlobal Cənub”a doğru dəyişmişdir. Müqəddəs Taxt-Tacın, xüsusən Roma Papası II İohann Pavelin Soyuq Müharibə dövründə Şərq Blokunun çökdürülməsində xüsusi maraqları və effektiv iştirakı olmuşdur. Bununla Vatikanı və Kilsəni qəbul etməyən bir çox nəzəriyyə də razılaşıır. Geniş tədqiqat gündəminin çatışmazlıqlarına baxmayaraq, klassik realizm beynəlxalq siyasi arenada Vatikanın öyrənilməsinə və dərk edilməsinə işıq tutur. Bunun səbəbi odur ki, nəzəriyyəçilər Uinston Çorçillin yuxarıda qeyd edilən sitatına əlavəsində əksini tapdığı kimi, təcrübə və agentlik kimi beynəlxalq siyasətə diqqət yetirirlər. Beynəlxalq siyasi fəaliyyətin əsasını insanlar təşkil etməkdə olub, bu insanlar heç də “paradlarda həmişə görünmür”. Belə qarışıq araşdırmalardan birinin müəlifli Samuel Hantinqtondur. 1993-cü ildə Demokratiyanın Üçüncü Dalğası adlı araşdırmasını etmişdir. O, 1970-1980-ci illərdə İspaniya Krallığında başlayan və daha sonra Latın Amerikasına da yayılan demokratiya dalğası İkinci Vatikan Şurası (1962-1965) nəticəsində Kilsənin daxili dəyişiklikləri ilə sürətlənməsi qənaətinə gəlmişdi. Şura prosesə Katolik kilsəsinin daha liberal yanaşmasına səbəb oldu. Bugün isə o bütün ölkələri demokratikləşməyə və azadlığa səsləməkdədir. Məlum olduğu kimi, Katolik kilsəsinin qlobal siyasət meydanını arzulamasının əsasları sadəcə ilahi məqsədlərlə məhdudlaşdırıla bilməz. Bəzi nəzəriyyəçilər kilsə fəaliyyətinin teoloji və doktrinal dəyişikliklərindən əlavə dini fonda məzhəblər və başqa dinlərlə rəqabət halı və Papaların liberallaşması ilə izah edilir. Kilsənin dini rəqibləri tərəfindən sıxışdırılması onun demokratiya və liberal dəyərlərinin artmasına gətirib çıxartdı. Bu təşəbbüslər vətəndaş cəmiyyətinin cəlb edilməsindən ictimai sahəyə və rəsmi hökumətin diplomatik təşəbbüslərinə qədər uzanır. Əvvəlki vətəndaş cəmiyyətinin iştirakı qeyri-adi insanlar və ya icmalar tərəfindən başlanır və idarə olunur, lakin o, katolik ruhanilərin dəstəyini və bunda da Katolik kilsəsinin “rəsmi” iştirakını qarşılayır.

Bu aşağıdan-yuxarıya bir əlaqədir, halbuki rəsmi hökumətin diplomatik təşəbbüsləri tərifinə görə yuxarıdan-aşağıya doğru olanlardır. Hər iki yanaşmanı birləşdirən, beynəlxalq siyasətdə, onların əksərən sülhyaratma fəaliyyətləri ilə maraqlanmasındadır. XX əsrin ikinci yarısında bu yana Vatikanın iştirak etdiyi məşhur nümunələr bunlardır:

- Papa XXIII İohannın Kuba raket böhranının sülh yolu ilə həlli üçün öhdəçiliyi;
- Polşanın demokratikləşməsinə töhfə verən “Solidarnosc” hərəkatı;
- Diktator Markosun devrilməsi ilə nəticələnən Filippin Xalqlarının Güc İnqilabı;
- Argentina və Çili arasındakı “Biql” kanalı münaqişəsində Vatikanın uğurlu vasitəçilik etməsi;
- Cənubi Afrikadakı Həqiqət və Uzlaşma Komissiyası kimi yeni demokratiyalarda və ya keçid dövründə olan ölkələrdə uzlaşma səyləri;
- Mozambikdə və başqa yerlərdə vətəndaş müharibəsi zamanı katolik lay icma “Sankt Edigio” tərəfindən sülhməramlı sahə işləri.

Müqəddəs Taxt-Tacın Avropa İttifaqı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı kimi beynəlxalq qurumlarda diplomatik iştirakı onun xarici siyasətinin normativ və realist təhlilinin birləşdiyi başqa bir nümunədir. Bir tərəfdə kilsə diplomatiyada iştirak edir və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqə saxlayır, digər tərəfdən, bu əlaqənin teoloji və doktrinal əsasları var. Kilsənin bu siyasətinin və nəzəri tətbiqinin iki bariz nümunəsi Müqəddəs Taxt-Tacın Avropa İttifaqı və Birləşmiş Millətlər təşkilatlarında təmsili və çıxışlarıdır. Avropa Birliyinin “həmrəylik” ideologiyasını katoliklərin iştirakı olmadan təsəvvür etmək mümkünsüz bir məsələdir. Beləliklə, Kilsənin Avropa siyasətinə qarışması çox təbii idi. Subsidiarlıq anlayışı ilə yanaşı, həmrəylik katolik sosian təliminin və doktrinasının təməllərindən biridir. Digər nümunə Müqəddəs Taxt-Tac Birləşmiş Millətlər Təşkilatının daimi müşahidəçisi kimi təmsil olunmasıdır. Yarandığı gündən Kilsə bu təşkilatla yaxından maraqlanırdı. 1964-cü ildən Baş Katib U Tan tərəfindən rəsmi olaraq dəvət almışdı.

Müqəddəs Taxt-Tacın Birləşmiş Ştatlarla uzunmüddətli diplomatik atışmaları, Çinlə daha da ziddiyətli problemləri, İsrail və Fələstinlə (Müqəddəs Taxt-Tac tərəfindən tanınıb) problemli münasibətləri, eləcə də, digər dövlətlərin Müqəddəs Taxt-Tac tərəfindən rəsmi şəkildə tanınmaq istəyi “oyun qaydaları”nın məntiqini və onun praktikasının önəmini göstərir. İlahiyyət və doktrinalar, bu aktoru anlamaqda kömək edən faktorlardan olsa da, sadəcə onlara istinad etmək mümkün olmur və Vatikanı tam anlamağa kifayət etmir. Buna görə də, hələ də onun inzibati mərkəzi Romadan idarə edilən Katolik kilsəsinin gələcəyinə spekulativ nəzər salmağa cəhd etsək, hər şey daha aydın olardı. Kilsənin strukturuna hər hansı baxış onun strukturu ilə başlamalıdır ona görə də, əvvəlki bölmədə onun strukturuna nəzər yetirildi.

Bugün hakimiyyətdə olan Papa Fransisk ilk “qlobal papa”dır. II İohann Pavel hər nə qədər dünya səyahətçisi və “siyasi fəal” olsa da, o “qlobal” ola bilməmişdi. O, xarici siyasətində multikultural dəyərləri önəmsəmiş və imza atdığı ilklərlə qlobal sensasiya doğurmuşdur. O, ilk dəfə İslam dininin müqəddəs kitabı olan Quranı öpmüş Katolik lider idi. Bu hadisə 1999-cu ildə İraq nümayəndə heyətinin Vatikan şəhərinə olan səfəri zamanı baş vermiş və böyük sensasiya doğurmuşdu (11). Həmçinin tarixdə ilk dəfə məscidə daxil olan kilsə başçısı idi. Bu hadisə isə 2001-ci ilin may ayında Suriyanın paytaxtı Dəməşq şəhərində yerləşən 1300 illik Əməvi məscidində baş vermişdi (10).

Fransisk hərfi mənada autsayderdir. Müqəddəs Pontif Müqəddəs Taxt-Tacın diplomatik aparatlarından daha da intensiv istifadəyə üstünlük verir. İki misala nəzər salmaqda fayda var: Müqəddəs Taxt-Tac diplomatları 2013-cü ildə Suriya üzrə Cenevrə konfransında iştirak etdilər və Roma Papası İslamla daha sıx dialoqa çağırış etdi, “kilsə rəhbərlərini Müqəddəs Taxt-Tac ilə rəsmi əlaqələri olmayan ölkələrlə – Çin kimi, diplomatik müzakirələri yeniləməyə çağırırdı”. 2016-cı ildə Azərbaycanda olarkən Heydər məscidini də ziyarət etmişdi və bunun ölkədə “Multikulturalizm ili” ərəfəsində olması da bir işarə idi (12). Yarandığı gündən papalığ “dünyəvi” işlərlə məşğul olub. Buna görə də, Roma Kuriyasına edilən “papa müdaxiləsi” yeni bir şey deyil. Azərbaycanla münasibətlər, ilk müsəlman ölkəsi olaraq onun sərgisinin keçirilməsi (5) və 2022-ci il noyabr ayının 6-da “Bəhreyn Dialoq Forumu” çərçivəsində Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə ilə görüşü də məhz bununla bağlı idi (9).

Nəticə

XX əsrin ilk yarısının dəhşətlərindən, nəticədə ortaya çıxan liberal dünya nizamı və ardınca müdaxiləçilikdən sonra, papa müdaxiləçiliyi özünü beynəlxalq siyasətdə kompensasiya edən və balanslaşdıran element kimi görür. Katolik kilsəsi özünü körpü qurucusu kimi görməkdədir (buna görə də, papanın qədim adı “potifex maximus” – “usta körpü qurucusu” deməkdir). Papa Fransisk beynəlxalq cəmiyyətin müasir və katolik siyasi davranışına sadıq qalmaqda davam edir. O, mühafizəkar ilahiyyətçi və siyasi, sosial, iqtisadi cəhətdən liberal mövqedən çıxış etməkdədir. Vatikan da, təbii olaraq, qloballaşan dünyada baş verməkdə olan siyasi və sosial-iqtisadi proseslərə məruz qalmaqdadır. Bunun öz növbəsində, mədəniyyətlərarası münasibətlər sisteminə nəticəsi kifayət qədər müsbətdir. Vatikan dinlərarası dialoqun maraqlı tərəfi kimi çıxış edir ki, beləcə o, öz yumşaq gücünü və siyasi təsir imkanlarını artırır. Beləcə, kilsənin və dinlərin dünya siyasətinə təsirinin yoxa çıxmaqda olduğunu iddiasını boşa çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Ələkbərli, F. (2014). Vatikan arxivlərində saxlanan Azərbaycanca aid əlyazmalar. Bakı: Elm və təhsil, 75 s.
2. Norvich, D. (2014). İstoriya papstva. Xarvest, 606 s.
3. Tumas, İ. (2017). Dünyanın gizli ocağı: Vatikan. Bakı: XAN, 164 s.
4. Geosiyasi reallıqlar və multikultural dəyərlər. (2017). Bakı: Elm və təhsil, 160 s.
5. <https://www.bbc.com/news/world-21412589.amp>
6. <http://www.vatican.va/content/romancuria/en.html>
7. <http://www.vatican.va/content/romancuria/en/segreteria-di-stato/segreteria-di-stato/profilo.html>
8. <https://abcnews.go.com/International/story?id=81117&page=1>
9. https://musavat.com/news/qurani-open-mescidde-dua-eden-roma-papasi_795437.html
10. https://azertag.az/en/xeber/Pope_Francis_visits_Heydar_Mosque-997914
11. <http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/307>
12. <https://qafqazinfo.az/news/detail/seyxulislam-allahsukur-pasazade-roma-papasi-ile-gorusdu-381382>

Göndərildi: 15.09.2022

Qəbul edildi: 27.10.2022